

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

На правах рукопису

ШЕХТЕР Валерій Георгійович

КАТЕГОРІЯ ОЗНАЧЕНОСТІ-НЕОЗНАЧЕНОСТІ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Спеціальність 10.02.01 -українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1996

A32599

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00754673 (W)

Дисертація в рукописом.

Робота виконана на кафедрі суцільних мов і лінгвістики Техаського /м. Ель Пасо/ університету США.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор ПЛКІЩ МАРІЯ ЯКІВНА.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор КУЛИМЕНКО
НІНА ФЕДОРІВНА,
кандидат філологічних наук, доцент ЛИТВИН ЛІЗОВ
ПЕТРІВНА.

Провідна установа - Київський Лінгвістичний університет.

Захист відбудеться "11" листопада 1996 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради/шифр Д.016.28.01/ для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України /252001, Київ-1, вул.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України.

Автореферат розіслано "9" червня 1996 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
доктор філологічних наук,
професор

 Н.Г. ОЗЕРОВА.

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

Центральне місце в дослідницькій мовознавчій проблематиці належить проблемі значення, оскільки у спілкуванні обмін значення-ми підпорядкований завданням моделювання змісту висловлення як компонента складної структури комунікативної поведінки людини /К.Пайк, Р.Якобсон, В.І.Кодухов, Ю.С.Степанов та ін./. З урахуванням же того, що значення мовних одиниць виражається не тільки їх структурою, а й зв'язками в окремих мовних ланках та міжрівневою взаємодією лексики і граматики /лексеми і словоформи, слова і речення, висловлення і тексту/, особливої ваги набуває вивчення категоріальної семантики, яка визначає відношення між одиницями у ланцюгу мовлення, об'єднуючи актуалізаційний, модально-комунікативний, прагматичний, емотивний та інші смисли в єдине ціле.

Предметом нашого дослідження є категорія означеності-неозначеності в сучасній українській мові, яка розглядається як функціонально-семантична категорія іменника, спрямована на вираження функції актуалізації й ідентифікації імені в актах мовлення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення складних процесів вираження суб'єктивних смислів, які структурують комунікативні одиниці мови на основі категорії персональності-імперсональності, актуального членування, деїксису, типу референції та інших понятійних категорій, суттєвих для побудови мовлення, тексту. Вибір теми визначається потребою систематизації значень категорії означеності-неозначеності, комплексного їх аналізу, оскільки вони не завжди знаходять явне /експліцитне/ вираження в системі формальних засобів української /безартикливої/ мови. Актуальність теми дослідження посилюється відсутністю в українському мовознавстві спеціального монографічного дослідження категорії означеності-неозначеності та її вагою у практиці мовного спілкування, для суміжних галузей знань - прагмалінгвістики, психосе-

мантики, вивчення іноземних /артиклевих/ мов та української мови як іноземної.

Запропонований у нашій роботі функціональний підхід до аналізу граматичної категорії перспективний, по-перше, у зв'язку з переорієнтацією сучасних граматичних досліджень на принцип "від функції до форми" /хоч не відкидається і домінуючий досі принцип "від форми до функції"/; по-друге, у зв'язку з посиленням уваги лінгвістів до тих смислів, які залишаються поза "семантичним простором" морфологічних категорій /див. праці П.Адамця, В.Г.Адмоні, Я.Ф.Андерша, Н.Д. Арутюнової, О.К.Везпояско, О.В.Вонцаря, І.Р.Вишванця, В.Г.Гака, К.Г.Городенської, Г.А.Золотової та ін./.

Аналіз літератури з проблеми граматичної семантики, об'єднаної категорією означеності-неозначеності, переконує в тому, що порівняно з іншими категоріями іменника вона більш пізнього походження. Так, найдавніші писемні пам'ятки західногерманських мов виявляють ще уживання не артикля, який засвідчував би наявність категорії означеності-неозначеності, а артиклетіпідобного замітника на позначення об'єкта, виділеного для адресата мовлення. Тільки пізніше, протягом I-X ст., уже поступово фіксується одноартиклева система, яка знаходить вираження в кореляції форми: означений артикль - Ø. Одночасно у цих найдавніших писемних пам'ятках виявляються ознаки тенденції до переходу усіх германських мов, крім ісландської та фарерської, до двоартиклевої системи на основі кореляції: означений/неозначений артикль - Ø. Ця опозиція категорії означеності-неозначеності властива сучасним артиклевим мовам. I/

I/ Див. Историко-типологическая морфология германских языков. - М.: Наука, 1977, с. 242-272.

У безартиклевих мовах, до яких належить більшість слов'янських мов, у тому числі й українська, категоріальна семантика означеності-неозначеності привертала і привертає увагу дослідників як в аспекті когнітивному / відображення предметів і явищ об'єктивного світу і пов'язаних з ним процесів генералізацій, ототожнення, протиставлення тощо/, так і в комунікативному / у зв'язку з теорією актуального членування висловлення/ та прагматичному /вираження впливу на співрозмовника/.

Теорія граматичних категорій, що бере свій початок від давньоіндійської граматики Паніні та учення про десять категорій Арістотеля, з плином часу розвивалася і збагачувалася ідеями учених різних шкіл і напрямків. Усталені традиції і цікаві знахідки не знімають з порядку денного питань, які чекають свого розв'язання.

Східнослов'янська граматична теорія представлена іменами таких видатних учених, як О.Х. Востоков, М.В. Ломоносов, О.О. Потебня, О.М. Пешковський, О.О. Шахматов, І.І. Мещанінов, Ф.П. Fortunатов, В.В. Виноградов, Л.А. Булаховський та багатьох інших, праці яких підготували ґрунт для системного вивчення граматичних категорій.

Сучасна граматична думка характеризується багатоаспектними підходами до вивчення граматичної семантики на основі логічного, психологічного, формального, семантичного, функціонального, прагматичного та інших принципів, однак і нині трактування граматичної категорії викликає дискусію. Відомо, що орієнтоване на традиційні критерії визначення граматичної категорії як "системи протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями" / ЛЭС, 1990: II5/ задовольняє тільки частково, насамперед коли йдеться про морфологічні категорії. На сучасному

етапі учені, не відкидаючи традиційного розуміння граматичної категорії як такої, що ґрунтується на принципі двоплановості мовних знаків - нерозривного зв'язку значення і форми / Докуліл, 1957 : 5/, намагаються з'ясувати статус тих категорій, у яких значення не знаходять експліцитного /явного/ вираження на морфологічному рівні або реалізується різнорівневими засобами мови. Науковий інтерес до таких значень, які несиметрично співвіднесені з формальними засобами, не випадковий, бо "прихована" мовна семантика впливає на побудову одиниць мовлення не меншою мірою, ніж та, яка виражена парадигматичними рядами.

Учені давно помітили неоднакову співвіднесеність форми і змісту у різних граматичних категоріях. Зокрема О.О. Потебня у цілї співвіднесеності підкреслював примат значення над формальним вираженням, зазначивши, що думка, одягнена в граматичну форму, хоче віддалятися від неї й одержувати не тільки "звукове позначення" / формальними засобами в слові/, а й інші, позаслівні, наприклад, такі, як порядок слів, описова форма та ін., тобто усе в слові залежить від уживання в мовленні. "... Якщо за умови збереження граматичної категорії, - писав О.О. Потебня, - звук, який був її підтримкою, втрачається, то це ... означає не те, що в мові ослабла творчість, а те, що думка не потребує більше цієї зовнішньої опори, що вона досить сильна і без неї, що вона користується для розпізнавання форми іншим, більш тонким засобом, саме значенням місця, яке займає слово в цілому" / Потебня, 1958: 35-33 /.

За переконанням О.О. Шахматова, граматичні категорії "пізнаються в синтаксисі ... за допомогою тих морфологічних особливостей, у яких вони виявляються", однак він підкреслював, що окремі категорії взагалі не знаходять для себе морфологічного виявлення, а деякі, виявляючись в одних частинах мови, не мають зовнішнього

вияву в інших " / Шахматов, 1941 : 434 /. До останніх О.О. Шахматов відніс категорії буття і наявності, наказового способу, що залишається не вираженою ні в інфінітиві, ні в деяких інших дієслівних формах. Тим самим в його ученні було закладено основи функціонального аналізу граматичної семантики.

Нові підходи до вивчення граматичної семантики полягають у тому, що до аналізу залучаються не тільки морфологічні та синтаксичні граматичні категорії з явно вираженими парадигматичними рядами репрезентацій їх значень, а й " приховані " / криптотипи - за термінологією Б.Л. Уорфа /, які можуть знаходити маркера у засобах лексичного, морфологічного і синтаксичного рівнів мови. У працях В.Г. Адмоні, Н.Д. Арутюнової, О.В. Бондарка, В.Г. Гака, С.Д. Кацнельсона, Г.І. Золотової, І.І. Ревзіна, Н.Ю. Шведової функціональний аналіз граматичних категорій спрямований на виявлення категоріального змісту, який проектується тією або іншою граматичною категорією на рівень синтаксичних конструкцій

В україністиці принцип функціонального підходу до аналізу граматичної семантики застосовують Й.Ф. Андерш, О.К. Безполяско, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, К.І. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Г. Озерова, М.Я. Пляц, В.М. Русанівський та інші дослідники. Тим самим стали можливими узагальнюючі студії - комплексне дослідження граматичних категорій імен і дієслова на рівні комунікативних одиниць висловлення.

Категорія означеності-неозначеності у слов"янському мовознавстві розглядається досить проблематично: в одних мовах її відмовляють у граматичному статусі, а в інших, якщо її не відмовляють, то звертаються до неї спорадично, у зв"язку з розглядом категорій референції, актуального членування речення, анафоричних функцій займенників у тексті тощо. Спеціально категорія означен-

ності-неозначеності стала предметом обговорення на міжнародній конференції, результати якої опубліковані в колективній монографії "Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках" /М.: Наука, 1979/. Проте і в зазначеній праці, і в окремих публікаціях, автори яких спорадично зверталися до категорії означеності-неозначеності, немає єдиної думки щодо її статусу. Дискусійним є питання, чи це одна чи дві різні категорії, взаємозв'язані між собою. Ці проблеми досі залишаються недостатньо з'ясованими і в українському мовознавстві.

Усе це визначило мету нашої роботи і завдання.

Мета роботи - виявити семантичну структуру категорії означеності-неозначеності та засоби її вираження в сучасній українській мові. Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

- 1/ з'ясувати граматичний статус категорії означеності-неозначеності в сучасній українській мові;
- 2/ виявити систему опозиційних відношень категорії означеності-неозначеності на рівні предметного значення іменника та описати засоби репрезентації означеності-неозначеності на рівні іменникового слова і його словоформ;
- 3/ з'ясувати роль деїктичних засобів у реалізації ідентифікації учасників комунікації на осі 1-ої і 2-ої особи - мовця й адресата;
- 4/ виявити засоби репрезентації означеності-неозначеності актанта ситуації на осі 3-ої особи /яка не бере участі у мовленні/;
- 5/ дати характеристику конотативних, "фонових" категоріальних значень означеності-неозначеності, що проєктуються на стилістично відзначений художній текст.

У роботі досліджуються функціональні значення категорії

означеності-неозначеності імені, репрезентовані в українській мові засобами різних рівнів на фоні усних висловлень та книжного тексту.

Джерелами матеріалу дослідження слугували: "Словник української мови" / В II-ти Т., К., 1970-1980 /; "Словарь української мови" за ред. Б. Грінченка.- В 4-ох Т., К., 1907-1909; "Українські народні прислів'я та приказки" / Бобкова В. та ін.- К., 1933 /.

До аналізу залучалися вибірки простих речень і більш складних синтаксичних побудов з творів української класичної літератури: І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, ~~Марка~~ Вовчка, М. Коцюбинського, О. Довженка, Остапа Вишні, М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри та багатьох інших письменників сучасності, які репрезентують семантику означеної-неозначеної референції учасників ситуації, актуалізацію й ідентифікацію імені у висловленні, зокрема в стилістично маркованому художньому тексті.

Методика дослідження має комплексний характер, який полягає у використанні різних методів та прийомів, що зумовлено конкретними завданнями. Аналіз семантичної структури досліджуваної категорії, який передбачав звернення до когнітивного, комунікативного та прагматичного аспектів, проводився із застосуванням методів: описового / у синхронному зрізі /, дедуктивного; частково використовувалися прийоми компонентного, трансформаційного та контекстологічного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше на матеріалі української мови здійснено комплексний аналіз функціонально-семантичної категорії означеності-неозначеності; виявлено систему опозиційних відношень мікрополів "означеність" - "неозначеність"; описано засоби експлікації мовця й адресата та актанта ситуації; розкрито взаємодію і взаємозумовленість одиниць лексичного, мор-

фологічного і синтаксичного рівнів мови у сфері вираження функцій актуалізації й ідентифікації імені в актах мовлення, що входить складовою частиною до системи суб"єктивних смислів, які структурують комунікативні одиниці мови.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що на її основі можливе подальше опрацювання теорії функціональної граматики, спрямоване на виявлення "прихованих" граматичних категорій /наприклад, категорії особи іменника, способів дії - у дієслові/ та в"ясування "внеску" категорій імен і дієслів у синтаксичну семантику. Положення і висновки дисертації можуть бути використані у розробці теорії актуального синтаксису та художнього перекладу з артиклевих мов на українську мову.

Практична цінність роботи полягає у можливості використання матеріалів дослідження у викладанні вузівського курсу граматики української мови, розробці спецкурсу з теорії граматичних категорій; доцільне впровадження результатів дослідження на заняттях з лінгвістичного аналізу художнього тексту та в курсі методики викладання української мови як іноземної.

На захист виносяться положення:

1. Визначення статусу категорії означеності-неозначеності в сучасній українській мові як функціонально-семантичної дозволяє трактувати її як універсальну категорію, призначену для ідентифікації імені незалежно від способу репрезентації в артиклевій чи безартиклевій мові.
2. Категорія означеності-неозначеності має складну семантичну структуру. У своєму функціонуванні вона не абстрагована від інших категорій іменника, тісно взаємодіє з семантикою парадигматичних форм роду, числа і відмінка кожного лексико-граматичного класу /імен осіб, конкретних предметів, збірних, речовинних,

абстрактних/.

3. Означеність в українській мові загалом не маркована, неозначеність - завжди маркована. Як носії різнопланового функціонального навантаження, ці опозитивні значення чітко виявляються на рівні синтагматичних зв'язків: означеність - це ідентифіковане ім'я, неозначеність - це позначення нового, рематичного, виразно втіленого у спеціалізованих засобах її експлікації /неозначених займенниках, синтаксичних конструкціях з безособово-предикативним словом на -но, -то, неозначено-особових та ін./.

4. Означеність-неозначеність є однією з текстоутворюючих категорій, яка включається у вираження анафоричних відношень, кореферентності та смислового виділення і взаємодіє з дейктичним та стилістичним компонентами, репрезентуючи суб'єктивну семантику, проєктовану на текст.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку **основної використаної літератури**.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність теми дисертації, сформульована мета, теоретичні і практичні завдання, визначені стан наукової розробки проблеми, теоретична і джерельна база, розкрита новизна і практичне значення роботи.

У першому розділі - "Семантика означеності-неозначеності як компонент універсально-мислинської категорії детермінації" - обґрунтовано граматичний статус категорії означеності-неозначеності в сучасній українській мові як функціонально-семантичної. На відміну від морфологічних категорій, які в плані змісту характеризуються високим ступенем цілісності й однорідності і відповідною цілісністю й системністю формального вираження їх семантики, у функціонально-семантичній категорії означеності-не-

означеності цілісність і однорідність плану формального вираження відсутня. Статус категорії означеності-неозначеності як функціонально-семантичної визначається аспектом вияву її: з одного боку, вона пов'язана з предметними понятійними категоріями мови, а, з другого, - з призначення актуалізації і детермінації імені пов'язує її з категоріями висловлення /актуального членування висловлення, дейксису, референції, особовості-безособовості та ін./ Ядро функціонально-семантичного поля означеності-неозначеності **нецентроване** в українській мові, не сфокусоване в одному напрямку, а тому семантична структура цієї категорії репрезентується як на фоні процесів номінації, так і на рівні функціонування іменникового слова в актах комунікації.

У безартиклевій українській мові немає спеціальних морфологічних маркерів означеності-неозначеності типу артикля /або члена, як у болгарській мові/, її значення на рівні іменникового слова імпліцитні, "заховані" в предметних понятійних категоріях антропонімічності-неантропонімічності /істоти-неістоти, особи-неособи/, конкретності-абстрактності, статі, референтності-нереферентності, тобто в категоріях денотативного статусу, найтісніше пов'язаних з реальною дійсністю.

Імплікація категоріальних значень означеності-неозначеності у процесі номінації предметів і явищ об'єктивної дійсності ґрунтується на системній класифікації універсально-понятійної категорії предметності, яка протиставляється категоріям акціональності й атрибутивності.

Предметні понятійні категорії мають логічну основу, їх значення втілюються у граматичних категоріях іменника, а лексико-граматичні розряди іменників **денотують** предметність уже розкласифікованою за ознаками, суттєвими для призначення у мовленні.

Категоріальна семантика референції імпліфікована насамперед на рівні класифікації імен на власні і загальні. Власні імена є референтними і не потребують маркера означеності. Вони виступають в актах діалогічного чи монологічного повлення з функцією одиначної референції незалежно від умов комунікації. Загальні назви, що виконують денотативну функцію, нереперентні, їх ідентифікація потребує маркера - деїктива, атрибутивних дескрипцій та ін./.

Власні назви, як і загальні, закріплюються досвідом, але з тією відмінністю, що перші запам'ятовуються як назви індивідуалізовані, означені, а другі - асоціюються з узагальненим рядом однорідних предметів або понять, конкретний представник яких стає означеним, ідентифікованим з предметним денотатом в актуальному мовленні.

Класифікація іменників на конкретні й абстрактні мотивується їх кореляцією з денотатами об'єктивної дійсності і ґрунтується на ролі слів у складі синтаксичної моделі-конструкції. Наявність у семантичній структурі іменника семи "контректність" передбачає конкретизацію названого ним об'єкта в актуальному мовленні. Абстракція як форма пізнання ґрунтується на виділенні суттєвих властивостей і зв'язків предмета відокремлено від інших, часткових його ознак і зв'язків. Ізолююча та узагальнююча роль абстракції полягає в тому, що абстрактним іменникам не властива ознака відповідності пізаного предмета своєму знакові, тобто ототожнення. У синтаксичних побудовах абстрактні іменники займають позиції дієслова або прикметника - ознакових, предикатних слів. Наприклад, у реченні "Гуркотом моторів, скреготом гусениць наповнився майдан" /О. Гончар/ предикатні актанти гуркотом, скреготом замінюють дієслівні предикати /Гуркотіли мотори, Скреготіли гусениці/. Отже, семіологічні сутності - номінативна, яка диферен-

цією назви класів предметів, і сигніфікативна, яка інтегрує абстрактні поняття, протиставлені за значенням означеності-неозначеності синтагматично.

Матеріалізація в іменниковому слові /у процесі генералізації і номінації/ значення ідентифікації іменованого ним об'єкта в українській мові здійснюється нульовим маркером, а семантика опозиційного відношення "означеність-неозначеність" експлікується на рівні синтактики у вигляді кількох нашарувань на значення граматичного роду, числа і відмінка.

У сучасній українській мові категорія роду ґрунтується на опозиційних відношеннях логічного і граматичного рівнів. Відповідно виділяються іменники з семантичною мотивацією роду та іменники з формально-граматичною мотивацією. Вказівка на стать є об'єктивно важливою для ідентифікації особи в тих ситуаціях, ^{коли} уживаються нереферентні іменники або акцентується сигніфікат, а не референт імені. Зокрема, у тих іменниках чоловічого роду, які можуть позначати також осіб жіночої статі, порушується симетрія опозиційного відношення "чоловічий - жіночий" рід на формальному рівні. Це знаходить відображення на рівні комунікації у варіативному загодженні - за формою чи за референтом. Іменники у позиції предиката зберігають "немаркований чоловічий рід"/за термінологією П. Д. Арутюмової/. Так, найменування осіб за родом заняття типу водій, рільник, господарник, керівник, адміністратор, касир, чартенівець у ролі предиката характеризуються семантичною дифузністю, неозначеністю, яка властива загальним назвам. Вони виступають, як правило, у формі чоловічого роду і в мовленні чінки від І-ої особи / Я - водій. Я - керівник театру/.

Категорія означеності-неозначеності, таким чином, бере участь у реалізації опозиції "термовість-нетермовість", яка виявляється

на фоні більш абстрактної опозиції - "екзистенціальність-неекзистенціальність"/підкреслення наявності тільки одного об'єкта, про який ідеться, чи певної множини об'єктів/. Означеність особи за віднесеністю до чоловічої статі, що позначена іменником чоловічого роду, є формально не маркованою. Пор. у реченні: "А чесний, знаючи: лікар он як потрібен простому людині"/де особа не ідентифікована/ і "Миколі враз пригадався старий провінційний лікар Дмитро Тихонович"/В. Калита/; "Сьогодні чергує лікар в клініці Інституту Сайкова"/В. Калита/. У двох останніх прикладах особа лікаря ідентифікується за статтю, маркером якої є власна назва. Поважливим чинником характеризується більш вільним вибором засобів ідентифікації осіб жіночої статі за різними ознаками, особливо словотвірними корелятами /агроном- агрономка, балетрист - балетристка, ювіляр - ювілятка/.

Означеність-неозначеність особи за статтю неадекватно репрезентується іменником на "словникоподібному" рівні і в ситуації мовлення. Так, на активнішу участь в організації семантичної структури іменника беруть рід і число. Категорія числа на рівні "словникоподібного" слова втілює понятійне значення кількості /базується на опозиції "один" - "більше як один/. У семантичній структурі іменників граматичне значення числа тісно пов'язане з лексико-лексичним розряд іменників по-своєму граматично оформлений числом, за яким уже на рівні словника розподілені на референтні /кількісно означені/ або нереферентні /кількісно не означені/ імена. Означеність-неозначеність кількісного виразу предметності пов'язана з генералізацією. Відношення слова у певний клас іменників зумовлюється характером референта і ступенем узагальнення. Сама узагальненість наявна у загальних назвах, більшою мірою вона виявлена у збірних і назвистою мірою - в абстрактних іменниках. Форма однини може репрезентувати такі

значення означеності-неозначеності: 1/ чисто референтний предмет предмета у конкретній ситуації /означений/; 2/ узагальнений предмет поза зв'язком від ідеї рахунку і кількості - один чи кілька, не має значення; 3/ неозначений предмет, який не потребує кількісної означеності, форма множини завжди є маркером неозначеності. Однак кількісна означеність на морфологічно-у рівні не може розглядатися як марковане значення, протиставлене неозначеності. Фонові значення означеності-неозначеності, наларовані на граматичне значення числа, звичайно є вираженнями функції ідентифікації об'єкта у просторі об'єктивної дієсності та його кількісного впливу. Такультивні значення форм однини і множини завжди стилістично відзначені /наприклад, форма множини речовинних або абстрактних іменників дозволяє наблизити їх значення до реального впливу субстанціальних ознак/. Різні модифікації семи "означеність за кількісним впливом субстанціального змісту" пов'язані із змінами в семантиці слів на основі асоціативних зв'язків.

За ознакою "означений-неозначений" предмет /особа/ у кількісному впливі в сучасній українській мові виділяються такі імена:

1/ "індивідуальне, конкретне, означене" - власне ім'я, яке не потребує кількісної характеристики і може мати форму або тільки однини, або тільки множини /Андрій, Марина, Певченко, Дніпро, "Вечірній Київ", Альпи/;

2/ "конкретне, раховане, з імпліцитним значенням просторової і кількісної означеності у ситуації мовлення /контексті/" - загальне ім'я - апелітив, яке може мати значення "один" і "більше як один" на рівні опозиції форм числа "однина - множина" /брат, учитель, стіл, хата, село, вітер, небо/;

3/ "конкретне, нераховане, кількісно неозначене ім'я суцільного цілого" - збірний іменник, який виявляє ознаку виділення одного предмета з суцільного цілого і має форму тільки однини /козацтво, рідня, бадиля, лозняк, груддя, ластовиння/;

4/ "конкретне, нераховане, кількісно неозначене-ім'я маси, речовини", яке виявляє здатність до означеності об'єктивного виміру маси і має форму або тільки однини, або тільки множини /вес, коло, лобода, пісок, граніт, вода, солодощі, дріжджі, висіпки/;

5/ "конкретне, раховане, кількісно означене" - оциничне ім'я, яке до свого змісту виключає сему "один, виділений із суцільного цілого і на рівні опозиції граматичного числа семі "один" - "більше як один", утворюючи форми однини і множини /лозина, ластовинника, бадилина, намістина/;

6/ "конкретне, раховане, з ампліцитним значенням просторової і кількісної означеності у ситуації мовлення /контекст/" - загальне ім'я - апелятив, яке позначає предмети парної або симетричної будови і оформлене тільки множиною /окуляри, штани, граблі, шахи, кеглі/;

7/ "неконкретне, нераховане, неозначене на́менування узагальненої ознаки, дії, стану" - абстрактний іменник, який має форму тільки однини або тільки множини /біг, біль, відпочинок, збори, частя/.

Означеність-неозначеність об'єкта знаходить своєрідне вираження і в опозиції відмінків "знахідний повного охоплення об'єкта дією" - "родовий партитивний - часткового охоплення об'єкта дією", що відображає когнітивний аспект /зв'язок із типом номінації/ і комунікативний /зв'язок із ситуацією мовлення/.

Взаємодія знахідного з родовим партитивним на основі опозиції "непартитивність-партитивність" виявляється в комунікації як одно-

з опозиційних значень квантитативної означеності-неозначеності, правий компонент якої є маркованим. Маркером квантитативної неозначеності об'єкта є спеціалізована форма родового відмінка іменників, що позначають масу, речовину, збірність, опредмечену ознаку, дія, стан. Наприклад: "Позавтра медозбір. Випиємо меду і тобі, повезем до міста" /В.Логвиненко/. "Ми рушили вукати Степанові путячої картоплі" /Гр.Тютюнник/. "Він /Григорій/ відсилав руб у менті нововки і поніс сусічам" /І.Стельмах/.

Діапазон функції родового партитивного в українській нові досить широкі, він реалізує ті значення квантитативно неідентифікованого імені, які не входять до семантичної структури категорії числа. Знахідний відмінок матеріалізує означеність предметного об'єкта при перехідному дієслові, але тільки в актуальному часі, поза яким речовинні, збірні та абстрактні іменники виражають об'єкт, кількісно не конкретизований /"Дівчина випила молоко" означає "усе, у відомому вимірові"/.

Предметність на різних рівнях формування іменникового слова передбачає нашарування семи "означеність-неозначеність": 1/ як елемента семантико-структурної категорії генералізації, 2/ як елемента семантики різних розрядів іменників, 3/ як елемента семантики граматичних форм роду, числа і відмінка, спрямованої в актуальній синтаксис.

Отже, структурування семантики іменника визначають такі рівні: 1/ рівень номінації предмета на основі виділення ознак мотивації та процесу генералізації, тобто втілення значень суттєвих для побудови мислення, які реалізують в понятійні категорії антропонімічності-неантропонімічності, персональності-імперсональності, конкретності-абстрактності, квантитативності /рахованості-нерахованості/, статі і типу референції імені;

2/ семантико-граматичний: оформлення слова, підведення під

семантико-граматичний розряд /Істота-неістота, особа-неособа, власний-загальний, конкретний-абстрактний, раховани"-нераховани", референтний"-нереферентний/;

З/ структурно-граматичний: підведення іменників під формальні класи на основі граматичних значень, суттєвих для функціонального призначення у синтаксичних побудовах, які втілюються у граматичних категоріях роду, числа, відмінка.

У другому розділі "Матеріалізація категоріальних значень означеності-неозначеності в актах мовлення і тексті за допомогою деїктичних засобів" розглядається питання про взаємодію актуалізаційних категорій у вираженні суб'єктивної семантики, сокрема референції мовця, адресата та суб'єктного актанта висловлення.

Спілкування як іманентна система характеризується внутрішньо притаманним їй співвідношенням елементів смислу домовленісного і комунікативного /вербального/. Одним із найважливіших засобів, які сприяють взаємодії між структурою мови і мовленням, є деїксис.

Деїксис як один із способів референції протиставляється номінації. Вказівна функція орієнтована на відображення позамовної дійсності у змісті висловлення з метою актуалізації компонентів ситуації мовлення, конкретизації денотативної віднесеності об'єктів.

Деїктичну функцію вказівки на учасників мовлення в українській мові виконують заміненники. Це їх словникове /лексичне/ значення найтісніше пов'язане з граматичним значенням означеності-неозначеності особи мовця і адресата та особи /осіб/, які не беруть участі у комунікативному акті.

Поле мовця і адресата здатні обслуговувати тільки заміненники я і ти, які виконують функцію вказівки на 1-у і 2-у особу в умовах безпосереднього спілкування.

Мовець завдяки ідентифікованню в акті мовлення, а тому позиція підмета "я" може бути не зайнятою замісником, оскільки в синтаксичному зв'язку присудка, вираженого формою І-ої особи однини, вказівка на особу мовця є надлишковою. Пор.: "Я маю за пастя вітати вас у вашій господі" /Э. Смолич/. "Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щиро нагороду... /А. Малишко/.

Деяко інший механізм взаємодії категорії означеності-неозначеності з дефітивом ти, який дає вказівку на адресата мовлення.

Конструкції з формально вираженим підметом ти двоскладні. Означеність адресата підсилюється спеціалізованою формою звертання кличним відмінком іменника: "Добрий вечір, дівчино. Ти не заблудилась у наших полях?" /М. Стельмах/. "Ти ж там бережи себе, синку,- чути голос старої" /О. Гончар/.

Ідентифікація адресата тісно пов'язана з часовою актуалізацією ситуації мовлення. Формою вираження відношення до часу події у кожному конкретному випадковій акту мовлення є теперішній час - об'єктивний час безпосереднього сприйняття предметів і явищ мовцем та його співрозмовником. Проте виведений за параметр об'єктивного теперішнього часу адресант перестає бути означеним. Відповідно до зміненого значення форми теперішнього часу виражати не ситуативне значення дії з її адресованістю до конкретної особи функція конкретної адресатності знімається, замінюючись узагальненням особи мовця і адресата /"ти - це я, ти - будь-хто"/. Наприклад: "Дивилася на масиви оці неозорі, поцедрені силою литедайнов, і не надивилася" /Я. Баш/.

Отже, особові займенники я і ти в українській мові виконують кілька функцій: кваліфікації учасників мовлення /адресант і адресат/, їх ідентифікації, апеляції до адресата та оцінно-естетичної характеристики суб'єкта /об'єкта/. Основна, дейктична, функ-

ція властива замісникам на рівні словникових значень, усі інші проєктуються на синтагматичні зв'язки замісника з дієсловом-предикатом та з іменником у ролі звертання.

Категорія означеності-неозначеності у полі 3-ої особи реалізує свої семанти, взаємодіючи з семанти відповідного розряду іменника, що займає позицію суб'єкта, а також з семантиками особово-присвійних замісників він, вона, воно, вони та присвійного їхніх і неозначеними замісниками хтось, щось, абихто, абиго, декто, децо, казна- /бозна-/ хто, казна- /бозна-/ що, хто-небудь, що-небудь; заперечними ніхто, ніщо та питальними хто_що.

Референція імені у синтаксичному полі 3-ої особи входить складовою частиною до змісту висловлення як вираження суб'єктивної семантики організатора мовленнєвого акту /контексту/. Означеність /Ідентифікація предмета для адресата/ у мовленні реалізується і на рівні комунікативного членування висловлення - як означеного тематичного компонента, який протиставляється неозначеному, невідомому, новому, тобто реатичному компоненті.

Безпосереднім впливом категорії означеності-неозначеності в поле ІІ у взаємодії з актуалізаційними категоріями персональності, просторової і часової локалізації висловлення, у якому виражаються значення референції імені:

І/ у лівій частині опозиції:

а/ "індивідуальний, означений незалежно від ситуації"; б/ один, виділений із класу отнорідних осіб, предметів; одиничний, виділений із сукупної множини - означений в актуальному часі"; в/ "відомий, наявний у полі зору мовців /тут, у цей час/ - означений у параметрі актуального часу і просторовій локалізації"; г/ ідентифікований у ситуації спеціально: означений за статтю /особа, істота/; означений за об'ємним виміром /маса, речовинність/, за

за іншими параметрами;

2/ у правій частині опозиції:

а/ "узагальнений, конкретно не виділений з класу однорідних предметів - неозначений";

б/ "невідомий, не в полі зору - неозначений у параметрах простору й актуального часу";

в/ "представлений нерозчленовано, сукупною масою - неозначений";

г/ "неоднозначний /амбівалентний/";

д/ "неідентифікований за статтю, уличне чи назв'яні діяч - специфічна неозначеність".

Семантичний потенціал субстантива і його словоформ у мовленні /тексті/ тісно пов'язується з потенціалом дейктивів - словесних одиниць уточнювальної і виділювальної семантики означеності або тих, що виконують артиклеподібну функцію вираження неозначеної референції. Особливо виразну контекстуальну неозначеність виглядають займенники воно, вони, питальні хто, що, заперечні ніхто, ніщо та неозначені хтось, щось, хтосьна-хто, хтосьна-що, дехто, дещо і т. ін. Так, безособове речення, граматична семантика якого базується на вираженні "понятійного середнього роду" /Сперсен/, вступає у синонімічні відношення з двоскладним реченням такої ж граматичної семантики роду, у якому займенники воно, оте, щось є маркерами неозначеності суб'єкта. Неозначено-особове речення формою дієслова присудка, який корелює з займенником вони, закріплює пресупозиційну неозначеність, виражаючи уміснє невідомість суб'єкта. Накладання семи суб'єктивної референційної неозначеності вибірково - від часткової квантитативної неокресленості /У сім'ї мене назвали назвунчиком/ до тільки якогось натяку на клас однорідних актантів ситуації /"Один із учнів довго розв'язував задачу"/ аж до повної неозначеності /"У лісі ялинку зрубали" - "Хтось зрубав"/

У контекстно-дейктичному уживанні займенників помітна більша варіативність зачень означеності-неозначеності, ніж у ситуативно-дейктичному. Зокрема у художньому тексті яскраво виражена взаємодія дейктичного, референційного і стилістичного компонентів слів, реалізується специфічна неозначеність.

У висновках відзначається, що категорія означеності-неозначеності в сучасній українській мові має статус функціонально-семантичної категорії з семантичною домінантою. Її семантична структура відображає бінарний характер відношень - "означені" - неозначені", "відомі" - невідомі" / об'єкт, суб'єкт, власник мовлення тощо/, включаючи в себе семантику формально-граматичних класів і морфологічних форм іменника, знаходить вираження як на рівні іменникового слова, так і в дейктичних та інших лексико-синтаксичних засобах, просодичних, у синтаксичних конструкціях означено-, неозначено-особових, безособових речень, що вступають у синонімічні зв'язки з двоскладними з відповідною граматичною семантикою.

Основна функція категорії означеності-неозначеності матеріалізована в іменнику як проєкція на вираження актуалізації й ідентифікації предметного актанта у висловленні /тексті/. Означена референція має нульове вираження на рівні іменникового слова, а в комунікативних актах може реалізуватися засобом власної назви, означених дескрипцій, за іменником, тематичним компонентом у двоскладному реченні. Неозначеність - завжди маркована. Як носії різнопланового функціонального призначення опозиційні семи означеності-неозначеності випливають на рівні синтактики.

На комунікативному рівні категорія означеності-неозначеності тісно пов'язана з логіко-орієнтованими категоріями референції, адресованості мовлення, інформаційної дистрибуції /актуального членувачня/, просторово-часової орієнтації, а також взаємодіє з категоріями денотативного статусу іменника /конкретності-абстрактності,

істот-неістот, особи-неособи/ та граматичними категоріями дієслова /часу, перехідності-неперехідності, особи, виду/. Комунікативно-смысловий аспект категорії означеності-неозначеності включає також семантику комунікативної категорії актуальної референції, зумовленої стильовою належністю мовлення, що дозволяє розглядати її як категорію з самостійним, автономним статусом, але "приховану", з семантичною домінантою.

Апробація роботи.

Основні положення та результати дослідження обговорювались на III Міжнародній науковій конференції "Мова і культура" /Київ, 1994/ та впроваджуються у практичній роботі з англомовними студентами, які вивчають українську мову /Техаський університет, США/.

З теми дисертаційного дослідження опубліковано такі роботи:

1. Граматичний статус категорії означеності-неозначеності в сучасній українській мові. - Київ: НВФ "МасА-А", 1996. - 53 с.

2. Про вивчення граматичних категорій іменника англомовними студентами // Питання вдосконалення навчально-виховної роботи школі і вузі. Зб. наук. статей. - С.: УДС "БІТ", 1994, с. 197-199.

V. SHEKHNER "CATEGORY OF DEFINITENESS-INDEFINITENESS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE"

The thesis is presented as a manuscript for the scientific degree of "Candidate of Philology" in the field of the Ukrainian language (speciality 10-02-01), Kiev, 1995.

The defence will take place at the Institute of Linguistics named after A.A.Potebnya, Ukrainian National Academy of Sciences.

In accordance with the general goal of the dissertation the following problems have been defined and studied :

- grammatical status of the category of definiteness-indefiniteness;

- functions of deixis as a marker of definiteness ;
- a system of oppositional interrelations.

Functional characteristics of this category and a variety of means of its expression are accompanied by the theoretical interpretation of the semantics of definite and indefinite noun phrases in speech and in written texts, which are closely connected with the categories of reference, person and actual division of sentences.

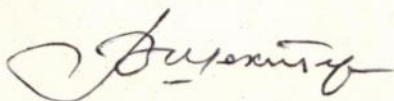
Шехтер В.Г. "Категория определенности-неопределенности в современном украинском языке".

Диссертация представлена в виде рукописи на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01-украинский язык.

Защита состоится в Институте языковедения им.А.А.Потебни НАН Украины, г. Киев, 1995 г.

В соответствии с общей целью диссертационной работы поставлены и решены следующие задачи : определен грамматический статус категории определенности-неопределенности в современном украинском языке, выявлена система оппозиционных отношений, функции дейксиса как маркера определенности. Функциональная характеристика данной категории и средств ее выражения сопровождается теоретической интерпретацией семантики определенных и неопределенных имен в актах коммуникации и в тексте, тесно связанной с категориями референции, актуального членения предложения, персональности.

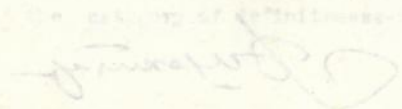
Ключові слова : категорія означеності-неозначеності, детермінація імені, референція, дейксис, ситуативна і контекстна означеність, анафоричні відношення.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

Підписано до друку 06.06.1995 р. Об. І. 2. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Тир. 1000 зам. 187. Безплатно.

ДСД УЛПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 32.599

AB 32.599